

*Мирзахидова М.И.***ТИЛ ИЛИМИНДЕ СӨЗ ТҮШҮНҮГҮНҮН АНАЛИЗИ***Мирзахидова М.И.***АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ СЛОВА В ЯЗЫКОВОЙ НАУКЕ**

УДК: 621.397.13.002.703.0

Сөз түркүмдөрү лингвистиканын тарыхында эң байыркы доорлордон баштап эле үйрөнүү объектиси болгон. Байыркы Юнон лингвистикасында сөз түркүмү түшүнүгү түзүлө баштаган. Алар ар кандай тилдин категорияларын философиялык категориялар менен тыгыз байланышта караганы бул доордун лингвистикасы үчүн мүнөздүү болгон өз алдынча багыттары болгон. Алар эки негизги сөз түркүмү катары атоо жана этишке бөлүштүргөн.

Афлотун атоо жана этиш сөз түркүмдөрүнө гана бөлүштүргөн болсо Арасту алардын катарына байламтаны да кошот.

Бирок кийинчерээк, Александрия доорунда сөз түркүмдөрүнүн так лингвистиканын объекти катарындагы багыттарына көңүл бурулду. Ошону үчүн да алардын саны көбөйдү.

Айрыкча, кийинчерээк сөз түркүмдөрүнүн катарына кирер-кирбестиги чоң талаш-тартышууларга себеп болгон ат атоочтук, артикль сыяктуу категориялар да ажыратылган эле. Бул доордо көптөгөн лингвисттер түрдүүчө катарды түзүштү. Мисалы, Фракияли Дионисий жана Эли Донаттардын ар бири сегиз мүчөлүү катарды тартуулашты. Бирок бул катарлар бири-биринен айырмаланат. Фракияли Дионисий: зат атооч, этиш, ат атооч, артикль, тактооч, жандооч, байламта, сырдык сөздөр деген түркүмдөргө бөлүштүрсө, Эли Донат: зат атооч, ат атооч, этиш, тактооч, байламта, жандооч, сырдык сөздөр деген сөз түркүмдөрүнө ажыратат.²

Мына ушундай көз караштар акырындык менен сөз түркүмдөрүнүн теориясынын баштапкы көрүнүштөрүн түзүүгө алып келди. Ушул доордо сөздөрдү түркүмдөргө ажыратуу критерийлери аныкталды. Сөз түркүмдөрүнүн өз ара байланыштары, трансформацияга өз алдынча көңүл бурулду.

Антикалык доордун лингвисттеринин көз караштары кийинки доордун лингвистикасына аябай чоң таасирин тийгизди.

Бирок ошол доордо сөз түркүмдөрүнүн белгилөөдө синтактикалык критерийдин орду бекемделгенин да өзгөчө белгилеп өтүү керек.

Мындай көз караштар, бул көрүнүштөр азыркы күнгө чейин сакталып келатат. Этишти предикаттын милдетинде дайым эле келе берет деген пикирди туура эместигин көптөгөн лингвисттер белгилеп өткөнү менен, азыркы структуралык багыттагы илимий иштерде да ушундай көз караштардын таасири бар экендиги сезилет.

Бирок антикалык доордун лингвистикасынын таасири аябай алгылыктуулугу жогоруда белгилегендер менен эле чектелбейт. Антикалык лингвистика гана кийинки изилдөөлөргө, ал турсун өзү менен бир

мезгилде пайда болгон лингвистикага да белгилүү өлчөмдө таасирин тийгизгени шексиз.

Ушул себептүү да чыгыш илиминин антикалык лингвистика менен бирдей жактары көп. Өзгөчө, Индиянын жана араб лингвисттеринин көз караштары антикалык лингвисттердикин жакын турат. Мисалы, индиялыктар төрт мүчөлүү, араптар үч мүчөлүү парадигманы белгилешет. Индиялыктар зат атооч жана этиш сөз түркүмдөрүнөн сырткары бөлүкчөктөрдү ажыраткан болсо, араптар бөлүкчөктөрдү гана ажыратышат. Араб лингвистикасынын традицияларына негизделип алгачкы түркологдор да үч сөз түркүмүн белгилешкен. Мисалы, Махмуд Кашгари, Махмуд Замахшари изилдөөлөрүндө мына ушундай «үчтүк» көрсөтүлгөн. Кийинчерээк А. Навои да үч сөз түркүмүнө ажыраткан, бирок өз кезегинде зат атооч жана этиштерге тиешелүү багыттарды так түрк тилдеринин бөтөнчүлүгүнө негизденип, терең түшүнүк берген.³

Бул үч сөз түркүмүнүн ички синтагматикалык өзгөчөлүккө ээ экендигине да көңүл буруу керек. Махмуд Кашгари араб лингвистикасынын мураскору катары традициялык үч түркүмдү ажыратса да, зат атооч, сын атооч, сан, ат атооч этиш жана сырдык сөздөрдү бир топ ыраттуу айырмалаган.⁴ Ал турсун ошол доордун традициясы менен көңүл бурулбаган бөлүкчө жана жандоочторду да айырмалоого аракет жасаган. Бөлүкчөктөрдүн сөздүн жана мүчөнүн милдетин аткара турганын да белгилеп өткөн.⁵

XIX кылым бардык илимдердин тарыхында жаңы идея жана методдордун өнүгүш доору болду. Илимдер аралык изилдөөлөр кеңири өнүктү. Так илимдердин текшерүү методдору коомдук илимдерде да колдонула баштады. Мурунку кылымдардан бери абсолюттуу болуп келе жаткан акыйкат деп аталып келаткан көз караштар абдан өзгөрдү. Айрыкча лингвистикадагы багыттардын ар түрдүүлүгү жана көз караштардын оригиналдуулугу бул доордун тил илиминдеги теңдешсиз табылгалары деп айтууга күмөн жок.

Компаративисттер болсо сөз түркүмдөрүнүн генезисине көңүл бурушкан. Айрыкча, Ф. Бопп сөздөрдүн генезиси жана түркүмдүк бөлүнүштөрүн «дарактын» формасында көрсөткөн. Компаративисттердин атактуу «дарагындагы» сөз түркүмдөрү этиштен, кызматчы сөз түркүмдөрү ат атоочтон «бутактанган» деп эсептелет.⁶ Ал эми А. Шлейхердин пикиринче, сөз түркүмдөрү бабатилдан башталат. Себеби пикирди анык-түнүк көрсөтүү белгилүү түркүмдүк бөлүнүнү көздө түтөт.⁷

Сөз кылып жаткан доордун акырында жана XX кылымдын баштарында Россияда пайда болгон лингвистикалык мектептерин жана багыттарынын бардыгы антикалык лингвистиканын жана анын тикеден - тике мураскору болгон батыш Европанын тил илиминин абдан күчтүү таасиринде өнүккөн. Мына ошондой таасирдин дайыма эле негиз боло албай турган жактарына Бодуэн де Куртенэ көңүл буруп: «Белгилуу бир тилди эч кандай өзгөртүүсүз башка бир тилдин категорияларынын таасиринде илимий жактан изилдөө алгылыктуу эмес. Изилдөө предметин ал кандай болсо, ошол табиятына ылайык, ага чочун категорияларды таңуулабастан үйрөнүү оң натыйжа берет.»⁸ деп айткан.

Классикалык орус лингвистикасында сөз түркүмдөрүнүн саны түрдүүчө болгон. Айрым илимпоздор - жадагалса атоочтук, чакчыл этишти да сөз түркүмү катарына эсептешсе, айрымдары кызматчы сөздөрдүн сөз түркүмү боло алышына же боло албастыгына да күмөн санашкан. Ошонун натыйжасында сөз түркүмдөрүнүн катары 8 ден 14 кө чейин өзгөрүп турган. Мисалы, Фортунатов мектебинин өкүлдөрүнүн изилдөөлөрүндө этишти өз алдынча сөз түркүмү деп эсептеген учурлар учурайт. Ф.Ф. Фортунатов сөздөрдү түркүмдөргө ажыратуу маселесине аябай өйгөлүү карайт. Анын классификациясында өзгөрө турган, өз алдынча жана өзгөрбөй турган – кызматчы сөздөр бар. Бул классификациянын дагы бир мүчөсү, сырдык сөздөр, жалгыз эмоцияны билдирет.⁹

А.А.Шахматов сөз түркүмдөрүн классификациялоодо негизинен синтактикалык критерийге негизделген. Анын классификациясында изоморфтук жетишпейт.

Ал негизги ойду белгилөөчү өз алдынча сөздөр (зат атооч, этиш, сын атооч, тактооч) өз алдынча эмес сөздөр (ат атооч, сан сөздөр), кызматчы сөздөрдү (предлог, байламта, префикс, бөлүкчө) ажыраткан. Мындан сырткары сырдык сөздөр болсо А. А. Шахматов сөздүн эквиваленттери деп эсептейт.¹⁰

Сөздөрдүн түркүмдөрдүн өз ара оошмолугун алардын табыгый группаланышындагы ордуна өзгөчө көңүл бурган А. Пешковский жана А. Щербалар да сөз түркүмдөрүнүн санын бир топ кемитишкен.¹¹

В. Виноградов иштеп чыккан сөз түркүмдөрү системасы бир топ ырааттуу. Ал иштеп чыккан система системалардын ичинен алгылыктуусу болуп калды. Бул система кээ бир өзгөрүүлөрү менен кийинчерээк туркологияда да колдоого алынды жана мектеп, академиялык грамматикаларды түздөө жетекчиликке алынды.

В Виноградов негизги көңүлүн өз алдынча сөз түркүмдөрүгө бурат да, алар – зат атооч, сын атооч, сан, этиш, ат атооч калдыктары, абал категориясы жана тактооч деп эсептейт. Аны менен бирге, кызматчы сөздөр – бөлүкчөлөр байламта, жандоочту да сөз түркүмдөрүнө киргизген. Алар менен катышта болгон сырдык жана модалдык сөздөр да классификацияланган.¹²

Сөз түркүмдөрүнө кызыгуу дайыма көңүлдүн борборунда болгон. XX кылымдын экинчи жарымына чейин баш болгон «Тил жөнүндө жаңы окуу» багыты сөз түркүмдөрүнө болгон көз караштарды белгилүү бир чөйрөдө бириктирип турган болсо, бул алгылыксыз болуп калышы менен, тил илиминин бардык багыттарында, ошону менен бирге, сөз түркүмдөрү областында да бир топ активдешүүсү пайда болду.

Бул багыттарга арналган маанилүү илимий изилдөө иштери пайда болду, чоң илимий – практикалык симпозиумдар өткөрүлдү.

Алар негизинен сөз түркүмүнүн тилдин деңгээлиндеги орду, сөздөрдү түркүмдөргө ажыратууда кайсы критерий жетекчи болушу зарыл, сөз түркүмдөрүнүн өз ара мамилери сыяктуу маселелерге көңүл бурушкан.¹³

Сөз түркүмдөрүнүн мынчалык алыс тарыхка ээ экендиги алардын анализинде таптакыр азыркы илим белгилүү проблемаларга душаар болбойт дегендик эмес. Азыркы күндө да лингвистикада сөз түркүмдөрүнүн бардыгыбыздын пикирибизге туура келген мүнөздөмөсү жана классификациясы жок.

Биздин оюбузча, сөз түркүмү түшүнүгүн «аянт» түшүнүгү менен байланыштырып үйрөнүү анын мазмунун ачууда жаңы баскыч боло алат.

Аянт түшүнүгү лингвистиканын так илимдер менен мамилесинин натыйжасында пайда болгон.

Физикалык көз караш менен караганда, аянт кээ бир физикалык окуя боло турган жана анын таасири сезилген мейкиндик болот, мисалы электр заряды өз айланасында магнит талаасын пайда кылат. Зарядка жакын мейкиндикте заряддын тартышуу күчү күчтүү болсо, заряддар бири - биринен алыстаган сайын бул күч азаят. Талаага жакын заряддардын таасири күчөйт.

Лингвистикада аянт түшүнүгү физиканын таасиринде пайда болгон болсо да, демек илим объектиндеги өзгөчөлүктөр бул түшүнүгө белгилүү өзгөрүүлөр киретет.¹⁴

Аянт түшүнүгү лингвистикада ушул учурга чейин бар болгон, ага жакын түшүнүктөр лингвистиканын үйрөнүүчү жаңы объектилерин баалоодо жетерлик болбой калганынын натыйжасы болуп эсептелет. Мисалы, «аянт» жана «категория» түшүнүктөрүн салыштыралы. Категория жалпы грамматикалык маани жана аны бөлүштүрүп көрсөтүүчү формаларды өз ичине алат. Мисалы, сан категориясы «анык эмес көлөмдүк белгини көрсөтүүчү» жалпы категориалдык мааниге ээ болуп ушул маанини айырмалап берүүчү бирдикке жана көптүк формаларга ээ. Бирок түрк тилдеринде бирдик жана көптүктү көрсөтүүчү башка формалар да бар. Мисалы, таандык аффикстери. Бирок алар көптүк категориясынын мүчөсү боло албайт, себеби алар анык эмес көлөмдүк «белги» маанисине карай эмес, таандыкты кандайча көрсөтүүгө караганда каршы турат. Демек алар башка категория мүчөлөрү. Бирок алар жакын категориялар болуп, өз ара тартышуучу орундары (көлөмдүк белгилерде) бар жана так ушул жактан бир аянтка кире алышат.

Сөз түркүмдөрүнүн да аянт экендигине тиешелүү көз караштар бар, бирок анчалык өнүккөн эмес¹⁵. Бирок сөз түркүмдөрүндө аянттык өзгөчөлүк бир топ ачык.

Сөз түркүмдөрү да ар кандай грамматикалык категория сыяктуу бир жалпы грамматикалык маанинин айланасына биригишет. Бирок өз мазмунунда ушул жалпы грамматикалык мааниге мамилеси болбогон, бирок жакын түркүмдөр үчүн негизги болгон белгилерди да тааный алышат. Жалгыз өзүнүн түркүмдүк белгисин көрсөтүүчү бирдиктер анчалык көп болбойт жана алар ядродо турат. Сөз түркүмдөрүнүн негизги көпчүлүк мүчөлөрү жакын түркүмдөрдүн ядросуна да ал же бул даражада тартыла алат.

Мына ошондой абалдар лингвистикада конверсия жана трансформация сыяктуу терминдер аркылуу бир топ убакыттан бери үйрөнүлүп келатат.

Бирок, биздин оюбузча, бул орунда түркүмдөр аралык көчүүлөр эмес аянттар аралык тартышууларды баамдоо зарыл.

Сөз түркүмдөрүнүн сөздөрдөн түзүлгөнү талашсыз.

Ошондуктан адегенде, «сөз» терминине токтололу. Сөз тилдин негизги бирдиги экендиги жөнүндөгү көз караштар бир топ кеңири таралгандыктан «вербоцентрикалык» теорияларга негиз болгон. «Сөз» түркүмдөрү жөнүндөгү көз караштар да мына ошондой теориялардын жыйынтыгы.

Бирок «сөз» дүн өзү эмне, деген суроо ынанымдуу чечимге ээ болбой келе жатат. Сөзгө мүнөздөмө ушунчалык көп берилгенинин натыйжасында структурализмдин негиздөөчүлөрүнөн бири Ш. Балли: «Сөз түшүнүгү анык эмес экен, андан баш тартуу керек,» - деген корутундуга да келди.¹⁶

Кийинчерээк Америка структурализминин өкүлдөрү сөздү тилдин бирдиги катарында жаратпай коюшту. Мындай көз караш кеңири таралды жана өзбек лингвистикасында да бул көз караш пайда болду. Мисалы, Х. Нигматов, Р. Расуловдор өздөрүнүн системалык лексикологиясына арналган изденүүлөрүндө төмөнкүчө пикир айтышат:

Тилдин бирдиги, тилдин курулушунун (структуралык) бирдиги дегенде, негизинен, үч негизги бирдик түшүнүлөт. Булар төмөнкүлөр:

- 1) фонема;
- 2) морфема;
- 3) калып (конструкция, курулма, модель).¹⁷

Сөздөрдүн бардыгы лексемалар же атайын сөз жасоо моделдеринин негизинде речте пайда болот деп эсептелинет.¹⁸

Бирок сөздөрдүн белгилүү конструкцияга ээ экендиги аларды тил бирдиги катарында анализдоого тоскоол болбошу керек. Чындыгында, фонемалардан башка ар кандай тил бирдигинин бардыгы белгилүү конструкция экендиги шексиз.

Чөйрө жана коомдо чоң конструкциялар майда конструкциялардан тургандыгына алардын ар бири бөлөк объективдүү реалдуулук экендигине калаганча мисал табуу мүмкүн. Адегенде эң жөнөкөй деп эсептелген бирдиктердин (айрыкча, атом) чынды-

гында, конструкциялыгы аныкталганына бир топ убакыт болду. Адамдын микродүйнөнү билүүгө болгон жолу эми башталып жатат.

Тил да табият жана коомдо ынануучу диалектикалык закондордун негизинде өнүгүүсү жөнүндөгү көз караштар азыркы лингвистиканын методологиясынын негизин уюштургандыктан, тил бирдиктерине баа берүүдө «Эмненин эмнеден түзүлгөндүгүн эмес», белгилүү бирдиктин тил системасында ээлеген ордуна негизделиши зарыл.

Демек, сөздүн тил системасында орду барбы?

Адамдын объективдүү аалам жөнүндөгү билимдери, табыгый, тил белгилеринин негизинде түзүлөт жана түшүндүрүлөт.

Эгер тилге бардык билимдерибизди муундан-муунга жеткирүү (кумулятив), ааламды билүү (гносеологиялык) жана маалымат берүү (коммуникациялык) катарында жандашканда да, тил менен речтин карама – каршылыгын, же гносеологиялык, же антологиялык, же прагматикалык көз караштардан баа берилгенде да, тил бирдиктерине да лингвистикалык белги жактан баа берилгенде да, сөз тил тепкичинин борбордук бирдиктеринин бири болуп кала берет.¹⁹

Бирок сөзгө кайсы бирдиктерди киргизүү керек деген масале да бир топ татаал.

Себеби «Адабияттарда сөздү аныктоонун негизги принциптери катарында түшүнүк көрсөтүүчү формалуу бирдик, фонетикалык бир бүтүндүк көрсөтүлөт.

Эгер бул белгилерге олуттуу көңүл бурсак, алардын бардыгы өз алдынча сөздөрдү ажыратууга жардам берет. Кызматчы сөздөр болсо мындай өзгөчөлүктөргө ээ эмес. Андай болсо, кызматчы сөздөрдү, мисалы – у, - ю, - да, сыяктууларды, «сөз» деп атоого болобу?²⁰

Бир караганда, албетте, жок. Бирок сөз жана сөз түркүмү түшүнүгү бир нерсе эмес. Кийинки убакытта өзбек лингвистикасында активдешип калган сөз форма (словоформа) термини бул жагдайда кыйла конкреттүүлүгү менен туура сезилет. Сөзформа белгилүү грамматикалык парадигма мүчөсү болуп, «... ар кандай морфологиялык сөздү түшүнүү баскычында белгилүү грамматикалык формада көрүнсө, демек, туунду сөздөр гана эмес, түпкү сөздөр да белгилүү грамматикалык парадигма мүчөсү катарында морфеманын варианттарынын бирдигинен түзүлөт.²¹

Сөзформага башка көз караштарда да бар. Айрыкча, Ю. С. Степанов тилдик деңгээлдин бирдиктеринин мамилеси речтеги сыяктуу жөнөкөй эмес, деп көрсөтөт.²²

Чындыгында, реч бирдиктери жогорку бирдиктерден төмөнкү бирдиктерге бөлүнө алышы менен мүнөздөлөт. Бирок тил бирдиктери үчүн мындай «бөлүнүшү» эмес, белгилүү төмөнкү бирдиктин жогору деңгээлге көтөрүлүшүндөгү сапат өзгөрүүлөрү чөң маанилүү болот.

Мына ошондой көз караш гана лексема жана сөздү (сөзформа) ыраттуу айырмалап берет. Лексема төмөнкү деңгээлдин бирдиги катарында, белгилүү

мамилелерге кирүүсү үчүн, жогору - «сөз» денгээлине көтөрүлөт, бул денгээлде лексема формага окшой турган, бирок так ошол денгээлге тиешелүү мамилелерди көрсөтүү үчүн даяр турган башка бирдиктер (- у, - ю, - да, лекин, аммо, ва, хам...) менен денгээлдеш болуп калат. Сөз түркүмдөрү так мына ошол бирдиктер менен классификацияланат.

Пайдаланылган адабияттар

1. *Венцкович Р.М., Шайневич А.Я.* История языкознания ч 1. М.: 1973 – С. 10 и далее. Звегинцев В.А. История арабского языкознания. М.: Изд. МГУ, 1958.
2. Античные теории языка и стиля. С. 120 и далее.
3. Бул жөнүндө караңыз: *Нурманов А.* Өзбек тилшунослги тарихи. Т.: 2002 - Б. 11.
4. *Кашгарий Махмуд.* Девону лугатит түрк. -Т.: Фан. 1960. 1 том..
5. *Кашгарий Махмуд.* Девону лугатит түрк. -Т.: Фан. 1960. 2 т. - Б. 70 .
6. Хрестоматия по истории языкознания XIX – XXвв. // Составил *В. А. Звегинцев* - М.: 1956. С. 30 –31.
7. Хрестоматия по истории языкознания XIX – XX вв үү Составил *В. А. Звегинцев.* - М.: 1956. С. 30 –33.
8. *Бодуен де Куртэнэ.* Некоторые общие замечания о языковедение и языке. // Избранные труды по общему языкознанию. - М. 1963. - С. 68.
9. *Фортунатов Ф.Ф.* Общий курс сравнительного языковедения. // Изб. труды т. I. М.: 1956 - С. 12 и далее.
10. Из трудов *А. А. Шахматова* по современному русскому языку (Учение о частях речи) - М., 1952. - С. 87 – 92.
11. Бул жөнүндө караңыз: *Щерба Л.В.* О частях речи в русском языке. // Изб. работы по русскому языку - М.: 1957. *Пешиковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении. М. 1956.
12. *Виноградов В.* Русский язык. - М.: 1986. – С. 42.
13. Бул жөнүндө караңыз : Тезисы докладов на открытом расширенном заседании Ученого Совета ВЯ АН СССР, посвященном дискуссии о проблеме частей речи // ВЯ. № 1. 1955. Вопросы теории частей речи. На материале языков различных типов.- М - Л, 1986.
14. *Щур Т. С.* Теория поля в лингвистике. – М - Л. , 1974. *Уфимцева А. А.* Теория семантического поля и возможности их применения при изучении словарного состава языка // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. М.: 1961 - С. 28 – 44. *Нурманов А., Йүлдошев Б.* Тилшунослик ва табиий фанлар. Т., 2001. - Б. 90 – 94.
15. *Адмони В. Т.* Полевая природа частей речи. // Вопросы теории частей речи.// - М – Л. , 1968.- С. 98 – 107.
16. *Балли. Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М.: 1955 , С. 15.
17. *Негматов Х., Расулов Р.* Өзбек систем лексикологияси асослари. Т.: Укитувчи. 1995. Б. 12
18. *Негматов Х., Расулов Р.* Өзбек систем лексикологияси асослари. Т.: Укитувчи. 1995. Б. 50
19. *Нурманов А.* Суз хакида суз //УТА , 1991 №5. - Б. 67 – 71.
20. *Нурманов А., Шахобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д.* Өзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. - Т.: «Янги аср авлоди». 2001. Б. 47.
21. *Нурманов А.* Суз хакида суз. - Б. 70.
22. *Степанов Ю. С.* Основы общего языкознания - М.: Просвещение. 1975 - С. 218 – 220